

УДК 94:[364.4:316.334.56](477.54)«1919/1934»

А.О. Новікова

**СОЦІАЛЬНА ОПІКА В ХАРКОВІ (КІНЕЦЬ 1919 – 1934 рр.):
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

У статті визначається ступінь розробки даної теми в історіографії. Виявлено, систематизовано та проаналізовано літературу з проблеми соціальної опіки в Харкові (кінець 1919 – 1934 рр.), здійснена її класифікація. Проаналізовано та обґрунтовано основні історіографічні етапи накопичення знань про історію соціальної опіки в науковій та науково-публіцистичній літературі.

Ключові слова: соціальна опіка, соціальне забезпечення, соціальне страхування, соціально незахищене населення, добродійність, управління державою, Народний комісаріат, безробіття.

В статье определяется степень разработки данной темы в историографии. Выявлено, систематизировано и проанализировано литературу по проблеме социальной опеки в Харькове (конца 1919 - 1934 гг.), осуществлена ее классификация. Проанализированы и обоснованы основные историографические этапы накопления знаний об истории социальной опеки в научной и научно-публицистической литературе.

Ключевые слова: социальная опека, социальное обеспечение, социальное страхование, социально незащищенное население, благотворительность, управления государством, Народный комиссариат, безработица.

In the article, the degree of development of this theme is determined in historiography. It is discovered, literature is systematized and analyses on issue of social guardianship in Kharkov (end 1919 – 1934), its classification is carried out. The basic historiography stages of accumulation of knowledge's are analyzed and grounded about history of social guardianship in scientific and to the scientifically publicist to literature. It is concluded that the majority of studies in recent years attempts inherent conceptual rethinking new lessons on the subject of historical experience. In historiography, social security and social care end of 1919 beginning of 1930 across the country are reflected in many scientific studies. However, the authors stopped on just one aspect of this multifaceted problem. Despite the huge number of works as generalized and devoted to individual aspects of the research topic, summarizing the work on the development of social welfare and care of the period within Kharkiv, the capital of the Ukrainian SSR, and does not appear that influenced the choice of the topic and a comprehensive study.

Key words: social welfare, social security, social security, vulnerable populations, administration of the State, the People's Commissariat, unemployment.

Постановка проблеми. Розглядаючи соціальні явища в процесі їхнього розвитку, завжди виявляються залишки минулого, що виражають сутність якості сьогодення та зачатки майбутнього. Соціальна історія вивчає розшарування народу за ознаками матеріальної забезпеченості, характеру трудової діяльності, його розподілу на верхні, середні та нижчі соціальні шари, їхнє місце, статус у соціально-політичній структурі та економічному організмі українського суспільства, залежність складу та руху соціальних груп від політичних, соціально-економічних, культурних та інших факторів, форми і зміст їхніх зв'язків між собою та державою.

Пропонована стаття присвячена одній із цікавих і суспільно значимих проблем соціальної історії України, зокрема розгляд історіографії питання історії соціальної опіки в Харкові (кінець 1919 – 1934 рр.).

Аналіз актуальних досліджень засвідчує, що в сучасних публікаціях увага майже не приділяється питанням історіографічного аналізу даної проблеми. Історичний аналіз наукової літератури передбачає з'ясування насамперед проблемно-тематичних пріоритетів історичних досліджень, концептуально-теоретичних засад, а також наукової новизни робіт. Сучасними науковцями (Н. Б. Болотіна, М. І. Бондарук, А. П. Мельнікова) досить

грунтовно досліджено способи взаємодії населення з соціальними службами, система страхування населення, та відмінність соціального забезпечення в сучасній Україні та іноземними державами. Довгий час проблеми соціального захисту населення залишалися поза увагою історичної науки в силу того, що ця теорія базувалася на концепції соціальної рівності та справедливості всієї радянської держави.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу літератури показати процес розвитку соціального захисту та опіки в місті Харкові – столиці УСРР у 1919 – 1934 рр.

Виклад основного матеріалу. Висвітлення історіографічної проблеми можна поділити на чотири етапи: перший припадає на 1919 – початок 1930-х рр., коли відбувалося становлення самого інституту соціального забезпечення, спостерігалась відносна актуалізація проблеми в пресі та серед окремих науковців; другий стосується 1930-х – 1960-ті рр., які вирізнялися занепадом соціальної тематики, враховуючи руйнівні наслідки сталінської модернізації економіки, Другої світової війни, повоєнних руйн, чергових експериментів упродовж 1950-х – 1960-х рр.; третій позначається активним вивченням соціальної структури радянського суспільства радянськими теоретиками про «єдиний радянський народ» в 1970-х – 1980-х роках; четвертий, який розпочався в 1990-х роках, вирізняється поверненням істориків до питань соціальної історії.

На першому етапі (кінець 1919 – початок 1930-х років) з'являються роботи, присвячені висвітленню організації та діяльності радянської системи соціальної опіки. Авторами праць були службовці, юристи, економісти, партійно-радянські функціонери. Професійних істориків серед них не було. Передусім автори ставили перед собою цілком практичне завдання, розповісти громадськості про існуючу проблему і шляхи її подолання.

Теоретично-методологічним проблемам становлення радянської системи соціального забезпечення присвячена ґрунтовна і єдина для 1920-х рр. монографія А. Забеліна [1]. Він був одним з відомих

теоретиків марксистського тлумачення інституту соціального забезпечення. А. Забелін в своїй праці прослідкував, як встановлювався загальнодержавний апарат соціального забезпечення в радянській державі. Він звернув увагу читачів на відмінність радянської системи соціальної опіки від попередньої, дореволюційної системи. Зокрема підкреслив, що радянська держава взяла на себе функцію соціального забезпечення нужденних верст населення і покінчила «з буржуазною благодійністю». Звісно, остання оцінювалася А. Забеліним негативно і всіляко вихвалялася радянська система. А. Забелін спробував надати об'єктивну оцінку створеному Народному комісаріату соціального забезпечення РРФСР. Висвітлювалася діяльність комісаріату соціального забезпечення та його функції. Праця А. Забеліна була першою, яка освітила діяльність Наркомату соціального забезпечення, але не проблему підопічних цьому наркомату.

З появою Народного комісаріату соціального забезпечення, протягом 1920-х років, держава починає видавати ряд періодичних видань даної тематики, таких як «Вісник соціального забезпечення», «Питання соціального забезпечення», де з'являються статті, присвячені діяльності Народного комісаріату соціального забезпечення, але зміст цих статей суто прикладного, пропагандистського характеру, авторами яких були організатори відділів соціального забезпечення. Виділяються публікації М. Мілютіна [2] та І. Наговіцина [3]. Вони намагалися прослідкувати створення та діяльність Народного комісаріату соціального забезпечення в РРФСР. Простежити взаємодію та вплив Народного комісаріату соціального забезпечення РРФСР на утворення та діяльність Народних комісаріатів соціального забезпечення в республіках, де не одноразово згадується Народний комісаріат соціального забезпечення УСРР. Статті та брошури, які з'являлися в 1920-х роках, мали переважно абстрактний і декларативний зміст, де елементи явної ідеалізації радянської системи соціального забезпечення переважали. Проте в них висвітлено конкретні міркування щодо її функціонування, особливо

соціального аспекту діяльності органів державного страхування.

На початку 1920-х років соціальне забезпечення фактично зводиться до соціального страхування і подолання безробіття. Цим питанням присвячені роботи таких авторів, як А. Н. Ісаєв, М. Котляр, З. Теттенборн, В. В. Шмідт. Виникнення проблеми масового безробіття в працях вищезазначених авторів пов'язувалися головним чином з аграрним перенаселенням та міграцією сільського населення до міст на заробітки, наведені деякі статистичні дані, що стосуються й Харкова. Так треба згадати про праці М. Л. Донського [4], який намагався привернути увагу громадськості до категорії соціально незахищених громадян. В його працях дається оцінка існуючого становища цих категорій населення як в Харкові так і по УСРР в цілому. Він досліджував діяльність громадських товариств взаємодопомоги в містах. Але, аналіз діяльності цих товариств зводиться М. Л. Донським до того, що радянська влада долає проблему незахищених верств населення, перетворюючи їх на трудовий елемент. У 1920-х роках з'являється ряд праць де основною проблемою, є безпритульні діти. Праці присвячені охороні дитинства, допомозі голодуючим дітям, боротьбі з дитячим жебрацтвом та безпритульністю. Треба виділити з даної тематики роботу С. В. Познишева, в якій автор намагався виявити причини появи масово покинутих дітей. Дуже яскраво описано політику радянської влади з цим явищем, забезпечення дітей державною соціальною опікою [5].

Наприкінці 1920-х на початку 1930-х років держава визнає проблему малозабезпечених і незахищених людей, які не підлягають соціальному страхуванню та іншим видам забезпечення з боку держави, але не визнає того, що ця проблема є саме результатом державної політики на протязі 1920-х років. Тут треба зазначити таких авторів, як Н. Топорков [6], П. Чебаненко [7]. Так в працях Н. Топоркова і П. Чебаненко, чітко зазначалися, які соціальні аномалії є в радянській державі на початку 1930-х років. Подавалася градація аномальних груп, кількісні дані. Дуже де-

тально було вказано на методи боротьби та усунення цих аномалій з радянського суспільства.

Початок 1930-х років, знаменувався підведенням підсумків п'ятнадцятиріччю соціального забезпечення в радянській державі, чому було і присвячено ряд праць цих років (праці І. Наговицина, М. Н. Коковизіна та інших). Було бадьоро відрепортовано, що за допомогою держави соціально незахищених людей не стало. Всім хворим, надавалася медична допомога, безробіття в державі було ліквідоване, працівники які втратили працездатність, були соціально захищені державним страхуванням. Але якось несміливо зазначалося, що були і недоліки. Інвалідні будинки залишалися в занедбаному стані, на вулицях залишалися жебраки і бездомні.

Отже, огляд літератури 1920-х – початку 1930-х років свідчить, що вона мала головним чином прикладний характер, оскільки її авторами були здебільшого працівники Народного комісаріату соціального забезпечення. Для сучасного дослідження вони мають значення завдяки значній фактичній базі, що наближає ці роботи до джерел. У цілому заслугою авторів 1920-х – початку 1930-х років є те, що їхні праці були першими спробами наукового підходу до аналізу проблеми соціальної опіки в країні. Література середини 1930-х – середини 1950-х років, позначена впливом ідеологічної та політико-економічної ситуації, що склалася в країні на той час. У загальних працях лише зазначалися факти ліквідації безробіття, і надання соціальної допомоги тим, кому вона потрібна, що оцінювалося як значне досягнення соціалізму.

Висвітлення історії формування радянської системи соціального забезпечення, як науково-історичної проблематики припадає на другу половину 1950-х – 1960-ті роки, де до вивчення проблеми соціального забезпечення залучаються правники, медики. Треба зазначити праці таких авторів, як В. А. Аралов [8], В. С. Андреев [9]. В яких розглядається створення та діяльність Наркомату соціального забезпечення. З'явилися праці з історії соціального забезпечення в УРСР. Цей період позначився появою загально-правових видань, стосов-

но заснування УСРР, прийняття конституції та діяльності РНК УСРР. В них висвітлена правова база УСРР, утворення та діяльність народних комісаріатів, в числі яких був Народний комісаріат соціального забезпечення.

Протягом другої половини 1950-х – 1960-х років головний акцент був зроблений на становлення соціального страхування. Були висвітлені заходи радянської влади щодо боротьби з соціальними аномаліями саме серед цих верств населення. На жаль, жодного дослідження не було проведено окремо по Харкову. Питання історії соціального забезпечення висвітлювалося у багатотомних узагальнюючих працях з історії СРСР, УРСР, КПСР і Компартії України. Написані в рамках радянської ідеології, вони висвітлювали діяльність правлячої партії з питання соціального забезпечення населення.

Упродовж 1970-х – 1980-х років історія становлення та функціонування системи соціального забезпечення та опіки в УСРР 1920 – 1930-х рр., а з тим і в Харкові не стала пріоритетною, хоча соціальна політика держави, матеріальний добробут, радянський спосіб життя виявилися в полі зору дослідників. Історики з'ясовували соціально-класові відносини, однак в контексті «нової інтернаціональної спільноти – радянського народу».

Протягом 1980-х рр. історична наука активно розробляла різні аспекти історії класів та соціальних груп, акцентуючи увагу на питанні соціальної активності, а не соціального забезпечення, особливо у 1920 – 1930-х роках. Ідеологічно пріоритетною була визнана проблематика суспільно-політичної активності радянського народу – робітників, колгоспників, інтелігенції, демонструючи та обґрунтовуючи у такій спосіб їхню лояльність до партійно-державних органів влади. Система справжнього рівня соціального забезпечення в СРСР не розкривала переваг соціалізму стосовно марксистської парадигми про «всебічний розвиток людини».

Це відображається в роботах під редакцією С. В. Кульчицького, І. К. Рибалко, Ф. Г. Турченко; А. Д. Скаби; В. М. Селунської; В. І. Сенченко. Не можна не відмі-

тити праць Л. С. Рогачевської [10], в яких було висвітлено складний процес ліквідації безробіття в країні. У цих працях подано загальну характеристику стану і причин безробіття в країні, визначаються характерні його риси та специфічні особливості, аналізуються етапи боротьби з безробіттям, де активну участь приймали відділи соціального забезпечення. В той же час у цих роботах неадекватно перебільшена позитивна оцінка діяльності комуністичної партії в регулюванні соціальних відносин та соціального забезпечення. Методи адміністрування в даній сфері, які викликали соціально негативні наслідки, або взагалі не називалися, або були показані фрагментарно.

Процеси гласності й перебудови з другої половини 1980-х років зумовили необхідність критичного осмислення попереднього історичного шляху, оскільки тоталітарна система завела країну в глухий кут, йшов пошук шляхів виходу з кризи. Пострадянський час ознаменувався глибоким переосмисленням багатьох етапів і проблем вітчизняної історії. Розпад СРСР і виникнення незалежної України спричинили до докорінних змін у соціально-економічному й суспільно-політичному житті країни. Дослідники отримали доступ до раніше закритих джерел, було ліквідовано державну цензуру, методологічний плюралізм дозволив відпрацьовувати нові підходи й висловлювати принципово нові наукові погляди.

Сучасна історіографія формування системи соціального забезпечення перебуває на стадії становлення. Соціально-економічні відносини періоду непу історики досліджують активно, але проблеми соціального забезпечення залишаються поза їхньою увагою. Але перші дослідження з цього питання не можна не назвати. Важливу працю написали В. В. Ковалинського та Т. М. Кірян [11], які спробували розкрити діяльність Народного комісаріату соціального забезпечення в УСРР з моменту його заснування. У своїй праці автори розглянули у хронології етапи реформування соціального апарату. Зокрема, в роботі надана коротка характеристика груп підопічних Народного комісаріату соціального

забезпечення. Але авторами, Наркомат соціального забезпечення розглядався поряд з діяльністю Наркомату праці, що зменшувало значення діяльності саме соціального забезпечення населення. Також треба згадати про праці М. Д. Бойка [12] та Г. Горілого [13], які спробували розглянути історію соціального забезпечення і верстви населення, які підлягали також забезпеченню та потребували соціальної допомоги.

Діяльність сучасних органів соціального забезпечення, спонукали до появи видань з рекомендаціями надання соціальної допомоги населенню сучасної України. Це праці Н. Б. Болотіної [14] та інших. В цих працях стисло подана історія радянської системи соціального забезпечення. Важливо те, що в цих посібниках розглядається історія соціального забезпечення над чітко встановленими групами населення які підлягають соціальному забезпеченню, зазначені напрямки та методи роботи з підлеглими, досвід чого використовується в сучасній системі соціального забезпечення, наприклад в роботі з інвалідами, бездомними та дітьми.

З появою в сучасній Україні такої державної установи як Пенсійний Фонд, інтерес до історії соціального забезпечення значно зростає. Виходить ряд періодичних видань, таких як «Пенсійний кур'єр», «Соціальний захист», «Соціальна політика і соціальна робота» де автори підіймають проблеми минулого з метою використання набутого досвіду зі справи соціального забезпечення. Зокрема, активно піднімаються питання соціального та пенсійного забезпечення, де розглядається, як і коли впроваджувалося соціальне страхування, які верстви населення підлягали страхуванню. Сучасний аналіз досвіду соціального страхування може бути використаний для пошуку шляхів удосконалення сучасної пенсійної системи, системи забезпечення населення, такий напрямок можна прослідити в роботах М. І. Бондарука [15] та інших.

Відмінність дослідження соціального забезпечення в сучасній Україні та Російській Федерації полягає в тому, що російська історична наука досліджує соціальні

відносини у контексті повсякденного життя радянського суспільства, з'ясовуючи різні форми та групи населення, причини і наслідки соціальних аномалій, обставини трудових конфліктів, а також роль і місце держави у їх подоланні, це можна простежити в роботах А. П. Мельнікова [16] та інших.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумок аналізу досліджень останніх років, присвячених проблемі соціального забезпечення та опіки, слід зазначити, що для більшості з них притаманні спроби концептуально нового переосмислення накопиченого за тематикою історичного досвіду. В історіографії питання соціального забезпечення та соціальної опіки кінця 1919 початку 1930-х років в масштабах країни знайшли відображення у багатьох наукових працях. Однак автори зупинялися лише на певному аспекті цієї багатопланової проблеми. Незважаючи на величезну кількість праць, як узагальнюючих, так і присвячених окремим сторонам теми дослідження, узагальнююча праця стосовно розвитку соціального забезпечення та опіки у зазначений період у межах Харкова, тодішньої столиці УСРР, так і не з'явилась, що вплинуло на вибір даної теми і проведення комплексного дослідження.

Вивчення історії соціальної опіки в сучасній українській історіографії тільки розпочинається. Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у дослідженні проблеми соціальної опіки у післявоєнні роки та роки незалежності України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Забелин А. Теория социального обеспечения / А. Забелин. – М., 1924. – 203 с.
2. Милютин Н. Социальное обеспечение в России / Н. Милютин // Вопросы социального обеспечения. – 1922. – № 3. – С. 3 – 8.
3. Наговицын И. А. Ближайшие задачи органов социального обеспечения в области организационной работы / И. А. Наговицын // Вопросы социального обеспечения. – 1927. – № 14-15. – С. 1-3.
4. Донской М. Л. Збірник чинного законодавства в справі міської взаємодопомоги та допомоги / М. Л. Донской, П. Д. Козак [під. ред. Г. М. Покорного]. – Х., 1930. – 136 с.
5. Познішев С. В. Детская беспризорность и меры борьбы с ней / С. В. Познішев. – М., 1926. – 31 с.

6. Топорков Н. Социальные аномалии и 2-я пятилетка / Н. Топорков // Социальное обеспечение. – 1932. – № 9-10. – С. 20 – 26.
7. Чебаненко П. К вопросу о борьбе с общественными аномалиями / П. Чебаненко // Социальное обеспечение. – 1932. – № 1. – С. 16-17.
8. Аралов В. А. Социальное обеспечение в СССР / В. А. Аралов, А. В. Левшин. – М., 1959. – 95 с.
9. Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР / В.С. Андреев. – М., 1968. – 80 с.
10. Рогачевська Л. С. Ликвідація безробіття в СССР 1917 – 1930 гг. / Л.С. Рогачевская. – М.: Наука, 1973.
11. Ковалінський В.В. Праця і соціальна політика. З історії Міністерства / В.В. Ковалінський, Т.М. Кірян. – К., 2002. – 227 с.
12. Бойко М.Д. Право соціального забезпечення України / М.Д. Бойко. – К., 2005. – 319 с.
13. Горілий Г. Історія соціальної роботи / Г. Горілий. – Тернопіль, 2004. – 174 с.
14. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України / Н.Б. Болотіна. – К., 2005. – 615 с.
15. Бондарук М.І. Соціальне страхування в Україні: правові аспекти, становлення та розвиток / М. І. Бондарук. – Чернівці, 2002. – 178 с.
16. Мельников А.П. История социальной работы в России / А.П. Мельников. – М., 2004. – 344 с.